

Møntproduktionen i Ørbæk og kongemagtens interesse i Limfjordsområdet i 1000-tallet

Af Jens Christian Moesgaard

Det er velkendt, at der i 1000-tallet blev præget mønter i Ørbæk – det fremgår tydeligt af indskriften på de pågældende mønters bagside.¹ Det har været meget omdiskuteret, hvilket af de mange Ørbæk'er rundt om i Danmark, der hentydes til. Der er imidlertid i dag nogenlunde enighed om, at det må være Vester og Øster Ørbæk ved Løgstør ved Limfjorden – mønternes lave vægt viser, at de må være jyske², et møntstempel brugt i Ørbæk har også været benyttet i Viborg³, og endelig optræder Ørbæk-mønterne i stort tal i skattefundene fra Lovns og Munksjørup i Himmerland.

Det er dog ikke diskussionen om møntstedets placering, der skal behandles her. Det er derimod denne udmøntnings status og betydning, således som den kan udlæses af møntfundene. I sit endnu benyttede standardværk om de tidlige danske mønter, konkluderede Peter Hauberg i år 1900, at "Udmyntningerne i Ørbæk have utvivlsomt kun lejlighedsvist været foretagne; men navnlig under Hardeknud have de dog været af betydeligt Omfang. Rimeligvis er der indtruffet Forhold og Omstændigheder, der have foranlediget, at Udmyntningen for en Tid har været overført hertil fra Viborg".⁴ Heri tager Hauberg imidlertid fejl. Han har nok ubevidst været påvirket af sin egen tids forhold. Det fantastiske gigantanlæg i Aggersborg, få km fra Ørbæk på Limfjordens anden bred, var endnu ikke kendt, og Hauberg havde sikkert svær ved at forestille sig, at flækken Ørbæk på et tidspunkt kunne have været større og vigtigere end ting-, amts- og bispestaden Viborg. Men det er faktisk det, som møntfundene antyder.⁵ I videre perspektiv kan det sågar kaste lys

over forholdet mellem Aggersborg og Viborg og kongemagtens rolle og interesserer i det jyske område, intet mindre!

Men lad os begynde ved begyndelsen. Mønter var ikke ukendte i Danmark i 1000-tallet. Allerede i 700-tallet i Ribe blev mønter benyttet i daglig handel ogandel. Hedeby fulgte efter med egen udmøntning århundredet efter. Men ellers var det mest udenlandske, islamiske, tyske og engelske mønter, der var i omløb. De blev ikke brugt efter antal, således som vi anvender mønter i vore dage. Nej, mønterne var fremstillet af sølv, og det vigtige var indholdet af ædelmetal. Derfor blev mønterne brugt efter vægt som et stykke metal sammen med en blanding af smykker og barrer. Mønter og smykker blev fragmenteret for at få pengene til at passe, og de blev bøjet og hakket i for at teste metallets kvalitet.

Danske mønter udgjorde i lange perioder af vikingetiden kun en mindre del af den cirkulerende møntmasse. Under Harald Blåtand (ca. 958 til senest 987) oplevede de et kortvarigt opsving. Herefter overtog tyske og engelske mønter omløbet, skønt der fra cirka 995 fandt en omfattende udmøntning sted, sandsynligvis i Lund i Skåne. Det drejede sig hovedsagligt om efterligninger af engelske mønter med mere eller mindre forståelige indskrifter. Mønternes vægt varierede meget og var tydeligvis ikke reguleret. På et tidspunkt kom Viborg til som møntsted, og et stykke inde i Knud den Stores regering (1018-1035) også Roskilde, Ringsted og Ribe. Disses produktionsvolumen lå dog langt lavere end Lunds. Der findes også fra denne periode en mønt med den usikre indskrift +SEOTA MON ORBE, som Brita Malmer forsøgsvis har henført til Ørbæk. Den kendes kun i et enkelt eksemplar, der sandsynligvis stammer fra Mölndal-skatten syd for Göteborg.⁶ Dens forside er præget med et ægte engelsk møntstempel, sikkert fra London, der må være ført over Nordsøen på dette tidspunkt med intens kontakt mellem England og Danmark.⁷

I slutningen af 1020'erne synes møntvæsenet at være blevet reformeret. Mønternes vægt er nu meget mere regelmæssig og velkontrolleret – i Østdanmark var den cirka 1 g, mens den i Jylland var cirka 0,75 g. En del mønter har læselige indskrifter, og det er som regel kongens navn og titel, der optræder på forsiden. Det er overvejende sandsynligt, at møntprägning var kongens privilegium, og at initiativet til reformen kom fra kongemagten. Antallet af møntsteder blev ved denne lejlighed forøget ved åbningen af produktion i Slagelse og Hedeby, og det er på dette tidspunkt, at også Ørbæk for

alvor kommer ind i billedet.⁸ Samtidig forlod man de engelske møntmotiver til fordel for mere originale motiver – hvert møntsted havde sit eget letgenkendelige motiv. Senere kom også flere møntsteder til, for eksempel Aarhus, Aalborg og Randers (se tabel 1).

Ørbæks type var en kongebuste (sjældent en hånd) på den ene side og et kors med meget karakteristiske buer i de fire korsvinkler på den anden. Man kender stykker med kongenavnene Knud (den Store) (1018-1035) og Hardeknud (1035-1042) – på bagsiden er møntmestrene Lefthen og Arngrim nævnt. Navnet Lefwine optræder også, men det er ikke helt klart, om det drejer sig om en virkelig møntmester, eller om det blot er skrevet af efter en tilsvarende engelsk mønt. Mange eksemplarer bærer dog forvirrede indskrifter, der ikke giver nogen mening.⁹ Udmøntningen synes ikke at have fortsat ind i anden halvdel af århundredet.

Sideløbende med disse møntreformer stiger mønternes andel i

Ørbækmønter fra Knud den Store og Hardeknud.

skattefundene i forhold til umøntet sølv (smykker og barrer). Samtidig vandt danske mønter frem i møntomløbet igen. Fra tredje fjerdedel af århundredet dominerede de fuldstændigt, og udenlandske mønter var nu næsten væk fra cirkulationen. Man må endnu engang forestille sig, at kongemagten stod bag denne udvikling. Ved at gennemføre et ensartet møntomløb med udelukkende hjemlig mønt kunne man gå over til at bruge mønter efter antal i stedet for efter vægt. Den hjemlige mønt havde nemlig en kendt fast værdi, der var garanteret af kongen, hvorimod udenlandske mønter i sagens natur havde varierende værdi. Til gengæld, for at stille det nye praktiske betalingsmiddel til rådighed, tog kongen sig betalt ved at indkræve et vekselgebyr, når folk skulle omveksle udenlandske mønter og umøntet sølv til kongens mønt. Ja, faktisk var folk tvungne til at veksle, for vi må formode, at brug af udenlandske mønter ligefrem blev forbudt. Systemet nåede sit højdepunkt i slutningen af 1000-tallet med den såkaldte landsdelsmønt. Det indebar, at hver landsdel havde sin egen mønt, og man skulle veksle, når man rejste fra Skåne til Sjælland eller fra Sjælland til Jylland. Mønterne fik også begrænset omløbstid, og efter en vis periode indførtes en ny mønttype, hvorefter de gamle mønter var ugyldige og skulle omveksles – mod gebyr. Det er det såkaldte renovatio monetæ-system.

Overgangen fra det blandede møntomløb til det dansk dominerede møntomløb var dog ikke en regelmæssig lineær proces. Der var over tid fremskridt og tilbagefald samt forskellige lokale udviklinger. Skattefundene fra Jylland fra perioden ca. 1020 til ca. 1120 er stillet op i tabel 2. Det springer straks i øjnene, at der klart er to perioder: Indtil ca. 1060 er andelen af danske mønter stærkt svingende, mens den efter cirka 1080 er på næsten 100 %. I nærværende sammenhæng skal vi mest se på den tidlige periode. Det karakteristiske er de utrolige udsving i andelen af danske mønter – den varierer fra 0 til 73 %! Det er ikke muligt at udlede et entydigt kronologisk eller geografisk mønster i fundbilledet – blot må man konstatere, at der har været tendenser til dominans af hjemlige mønter så tidligt som fra 1030'erne, selvom det ikke er slået igennem overalt.¹⁰

Ved et nærmere kig på tallene opdager man endnu et markant fænomen: det er nemlig ikke blot danske mønter, der dominerer, men faktisk jyske mønter fra møntstederne Ørbæk og Viborg. Det er så meget desto mere bemærkelsesværdigt, som vi ved, at Lund på dette tidspunkt var landets hovedmønt med den største produktion.

Mange fund på Sjælland fra 1000-tallets midterste årtier indeholder sågar flere mønter fra Lund end fra de sjællandske møntsteder Roskilde, Slagelse og Ringsted tilsammen. Men altså ikke i Jylland. Her må indsatsen være gået på at gennemføre kontrolleret møntomløb med lokale jyske mønter. Ikke så lidt af en indsats og ambitiøs målsætning!

Et sidste kig på tabellerne viser måske endnu en tendens: Det synes som om, der er en glidning fra dominans af Ørbæk-mønter til en dominans af Viborg-mønter i fundene. Ørbæk er større end Viborg i 1030'erne, mens Viborg får overtaget fra engang i 1040'erne. Indrømmet, denne hypotese bygger på ganske få fund, men er dog værd at skænke en tanke. I det store Lybæk-fund optræder 199 danske mønter ud af det samlede antal på 2853 mønter.¹¹ 164 kan bestemmes, og heraf er ikke færre end 91 fra Ørbæk, mens der kun er 14 fra Viborg, 12 fra Aalborg, 6 fra Århus, 9 fra Ribe og 1 fra Hedeby og resten er fra Roskilde, Lund og Slagelse. Nedlæggelsen af denne skat er dateret til efter 1046 på grundlag af en enkelt italiensk mønt. Den tilsyneladende næstnyngste mønt i fundet er en dansk mønt med hjortemotiv, der på usikkert grundlag er dateret til cirka 1040-1044.¹² Derudover er de yngste mønter tyske (efter 1038) og tjekkiske (efter 1037). Lybæk-skatten afspejler således måske også fasen med dominans af Ørbæk-mønter i Jylland i slutningen af 1030'erne. Ørbæk-mønterne er ligeledes velrepræsenterede i det fynske Hågerup-fund¹³ og det jyske Kongsø-fund.¹⁴

Hvis denne antagelse er rigtig, har Ørbæk altså været Jyllands hovedmøntsted i 1030'erne. Udmøntningen i Viborg er som nævnt ovenfor en anelse ældre, idet der i modsætning til Ørbæks enlige usikre stykke kendes flere mønter herfra, som kan dateres til før møntreformen i slutningen af 1020'erne. Umiddelbart efter reformen må Viborg også have spillet en stor rolle, for ud af 74 danske mønter i det norske Årstad-fund nedlagt efter 1029 er 69 fra Viborg.¹⁵ Der må have været en forbindelse mellem de to møntsteder, da et og samme møntstempel som nævnt ovenfor har været benyttet både i Viborg og Ørbæk. Men meget tyder på, at forholdet mellem dem var det modsatte af, hvad Hauberg antog i år 1900 (se citatet i starten af artiklen). Ørbæk har været storebror. Viborg fik først rollen som Jyllands hovedmøntsted i 1040'erne, hvor Ørbæk på sin side forsvinder ud af mønthistorien. Ved Limfjorden dukker Aalborg nu op som møntsted, men det står klart i skyggen af Viborg.¹⁶

Hvorledes passer dette billede ind i vor forståelse af de to steder i sen vikingetid og tidlig middelalder?¹⁷ Ja, som nævnt ligger Ørbæk på sydsiden af Limfjorden lige overfor ringborgen Aggersborg. Det er et af de få steder i Limfjordens østlige halvdel, hvor der på begge sider er forholdsvis højt terræn, således at det er muligt at komme nogenlunde tørskoet hen til bredden. Dermed er stedet et oplagt overfartssted. Limfjorden var et helt essentielt farvand i vikingetidens transportlandskab. Den frie udsejling mod vest var stadig åben – den sandede først til omkring år 1100. Man kunne således sejle til England herfra, og hvis man kom fra de indre danske farvande kunne man herved undgå den farefulde færd nord om Skagen. Meget tyder på, at der også har været fri udsejling mod Norge i nord til Skagerrak gennem den såkaldte Sløjenkanal, der udmunder i Limfjorden umiddelbart vest for Aggersborg.¹⁸ Netop Aggersborg, den ubetinget største af de danske ringborge, viser med al tydelighed stedets betydning for kongemagten – her kunne man kontrollere både den landværts og den søværts trafik.

*Fremtrædende
vikingetidslokaliteter
i Vesthimmerland:
Ringborgen Aggersborg,
møntprægningsstedet
ved Ørbæk, gravpladsen
i Næsby og møntskattene
Munksjørup og Lovns.*

I selve Ørbæk er der arkæologisk påvist en vikingetidsbebyggelse med rester af fire huse og et hegn. I dag ligger den lidt inde i landet. Det er imidlertid ved kanten af en lavning, der med stor sandsynlighed i vikingetiden udgjorde en sejlbar vig og siden er groet til. Her har vikingeskibene nok kunnet sejle ind og ligge beskyttet, også i hårdt vejr. Der er ikke fundet nok af bopladsen til en entydig bestemmelse af dens funktion, men det ville være oplagt at forestille sig, at det var Aggersborgs havn og dermed sikkert en livlig handelsplads.¹⁹

Samtidig var Viborg endnu ikke rigtigt kommet i gang som by. Viborg lå strategisk ved Hærvejen og i hjertet på et vejnet, der førte i alle retninger. Det var det oplagte samlingssted, og stedets navn ("Vi-bjerg") tyder på, at der langt tilbage i tiden har været et kultsted her. Det var også tingsted for Jylland og netop fra 1000-tallet og frem stedet for kongevalg og -hyldning. Den egentlige bymæssige bebyggelse på plateauet kommer imidlertid først i gang efter midten af 1000-tallet, efter en kort periode med en mindre bebyggelse ved Viborg Søndersøs vestbred fra omkring 1018-1030. Meget tyder på, at sidstnævnte bebyggelse kan have været en kongsgård.²⁰

Det er derfor ikke helt utænkeligt at forestille sig, at Knud den Store, da han ønskede at påbegynde en udmøntning i Jylland i første omgang har valgt Viborg, hvor han jo måske endda havde sin kongsgård. Hverken kongsgård eller udmøntning blev imidlertid langlivet. Snart flyttede udmøntningen til den sandsynligvis aktive havn Ørbæk. Den lå jo tæt ved Aggersborg, der trods opgivelsen af ringborgen stadig havde en betydning. Lidt senere udviklede Viborg sig til en rigtig by, der blev sæde for domkirken efter den nye stiftsinddeling omkring 1060. Landstinget tiltrak folk, og byen blev kongens administrative centrum i Jylland. Det var derfor oplagt, at den også husede landsdelens hovedmøntsted. Ørbæk tabte derimod betydning, mens Aalborg voksede sig stærk – men altså først efter en storhedstid, hvor Ørbæk bl. a. var Jyllands hovedmøntsted.

Så Ørbæk har nok været vigtigere end man lige skulle tro. En Ørbækmønt har sågar fundet vej helt til Peterskirken i Rom, hvor den dukkede op i arkæologiske udgravninger i 1940'erne!²¹

Tabel 1. Møntprægning i Jylland, 1000-tallet.

	Viborg	Randers	Aalborg	Ørbæk	Aarhus	Ribe	Hedeby / Slesvig
Knud den Store 1018-1035	Hbg. 46-53	-	-	Mölndal; Hbg. 54	-	Hbg. 55-56	Hbg. 57-60
Hardeknud 1035-1042	Hbg. 40-41	-	Hbg. 39	Hbg. 42-43	Hbg. 44-47	Hbg. 48-49	Hbg. 50
Magnus 1042-1047	Hbg. 35	-	-	-	Hbg. 33-34	-	Hbg. 36-38
Svend Estridsen 1047-1074	Hbg. 56-67	-	Hbg. 62? London 1989	-	-	Hbg. 68-69	Hbg. 70-77
Harald Hen 1074-1080	Hbg. 6	-	Grædstrup 1993	-	-	-	-
Knud den Hellige 1080-1086	Hbg. 12	Bjerregrav 1922	Hbg. 13	-	-	-	Danelund 2002
Oluf Hunger 1086-1095	Hbg. 8	-	-	-	-	-	-
Erik Ejegod 1095-1103	-	Hbg. 7	Lundby Krat 1980	-	-	-	-

Denne tabel bygger hovedsagligt på Hauberg 1900 med enkelte tilføjelser og rettelser. Der er ikke gjort noget systematisk forsøg på at opdatere oplysningerne. Blandt andet er der stor usikkerhed omkring Slesvigs og Ribes udmøntninger.²² Ej heller er opdelingen i kronologiske faser af Knud den Stores og Hardeknuds mønter angivet her. Stednavne og årstal angiver fundsted og tid for nye typer, der ikke var kendt af Hauberg.

Jeg takker Kent Bengtsson for oplysninger angående udmøntningen i Aalborg.

Tabel 2. Skattefund, Jylland og Sydslesvig, ca. 1020-1120.

Fundsted	Datering	Antal mønter	Heraf danske	Mest repræsenterede danske møntsteder
Viborg	Efter 1029	15+	0 % dansk?	-
Enner	Efter 1029	Ca. 1319	2 % dansk	-
Nørre Felding	Efter 1029	13	8 % dansk	-
Lovns	Efter 1035	108	73 % dansk	65 Ørbæk, 5 Viborg
Kongsø	Efter 1039	666	12 % dansk	-
Westerland	Efter 1040	132	7 % dansk	-
Munksjørup	Efter 1047	134+	42 % dansk	19 Viborg, 9 Ørbæk
Varde	Efter 1047	Ca. 10	Flest danske	Viborg
Flensborg "1"	1050-1100	9	0 % dansk	-
Flensborg "3"	1050-1100	?	0 % dansk ?	-
Låstrup	Efter 1051	9	67 % dansk	6 Viborg
Lyngby	Efter 1053	454	19 % dansk	-
Tørring	Ca. 1060	2593+	17 % dansk	-
Slesvig	Ca. 1085	22	95 % dansk	21 Slesvig
Danelund	Ca. 1085	72	97 % dansk	63 Slesvig
Jegstrup	Ca. 1086	32	100 % dansk	Viborg
Bjerregrav	Ca. 1086	33	100 % dansk	Viborg, Aalborg, Randers
Lundby Krat	Ca. 1100	237	50 % dansk	Randers, Aalborg

Se Hauberg 1900, Jensen 1992, Heijne 2004, Moesgaard 2007 og Wiechmann 1996 for yderligere oplysninger om fundene.

Anvendt litteratur:

Carl Johan Becker: "The Coinages of Harthacnut and Magnus the Good at Lund c. 1040-c. 1046", *Studies in Northern Coinages of the Eleventh Century*, København 1981, s. 119-174.

Carl Johan Becker: "Danske mønter som historisk kildemateriale i 1000-tallet", *Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988*, København 1988, s. 123-136.

Mark Blackburn: "English Dies used in the Scandinavian Imitative Coinages", *Hikuin* 11, 1985, s. 101-124.

Georg Galster: "Møntfundet fra Haagerup", *NNÅ* 1944, s. 93-157.

Georg Galster: "Møntfundet fra Kongsø Plantage", *ÅNOH* 1962, s. 54-78.

Mogens Hansen: "Orbec", *Skalk*, nr. 6, 1988, s. 28-29.

Peter Hauberg: *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*, København 1900.

Cecilia von Heijne, *Särpräglat*, Stockholm 2004.

Cecilia von Heijne: "Danska mynt från tusentalet funna i S:t Peterskyrkan, Rom", NNUM 2012, s. 46-48.

Mette Iversen, David Earle Robinson, Jesper Hjerminde, Charlie Christensen (red.): Viborg Søndersø 1018-1030, Viborg-Højbjerg 2005.

Jørgen Steen Jensen m. fl. (red.): Danmarks Middelalderlige Skattefund, 2 bind, København 1992.

Chr. Aabo Jørgensen og Susanne Klingenberg, "Vester Ørbæk", Arkæologiske Udgravninger i Danmark, 1988, s. 133, nr. 190.

Kenneth Jonsson: "The Coinage of Cnut", The Reign of Cnut, London 1994, s. 193-230.

Brita Malmer: "Ett Knut den store-mynt från Ørbæk", NNUM 1983, s. 121-122.

Brita Malmer: The Anglo-Scandinavian Coinage, c. 995-1020, Stockholm 1997.

Jens Christian Moesgaard: "Møntskatten fra Danelund og møntvæsenet i Sydvestjylland i vikingetid og tidlig middelalder", ÅNOH 2004 (2007), s. 107-156.

Jens Christian Moesgaard: "Udbredelsen af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca. 600-ca. 1150", Hikuin 35, 2008, s. 133-150.

Jens Tyge Møller: "Han Herrederne – et gammelt ørige", Aggersborg gennem 1000 år (red. Felix Nørgaard, Else Roesdahl, Roar Skovmand), Herning 1986, s. 13-28.

Else Roesdahl: "Vikingerne Aggersborg", Aggersborg gennem 1000 år (red. Felix Nørgaard, Else Roesdahl, Roar Skovmand), Herning 1986, p. 53-93.

Kolbjørn Skaare: Coins and Coinage in Viking-Age Norway, Oslo 1976.

Ralf Wiechmann: Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig-Holstein, Neumünster 1996.

Th. Østergaard: "Aalborg og Ørbæk som Møntsteder", Fra Himmerland og Kjær Herred, 1944 (genoptryk Aalborg 1973).

Forkortelser:

Hbg. = Hauberg 1900

NNUM = Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad

NNÅ = Nordisk Numismatisk Årsskrift

ÅNOH = Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie

Noter:

¹ Hauberg 1900, Knud den Store nr. 54 og Hardeknud nr. 42 og 43; Østergaard 1944. Siden Hauberg lavede listen over fund er der dukket eksemplarer op i skattefundene fra Kirke Værløse, Hågerup, Skt. Jørgensbjerg, Næsbyholm, Kongsø (kun danske skattefund nævnt).

² Hauberg 1900, s. 154.

³ Hauberg 1900, pl. IV, nr. 53 og 54.

- ⁴ Hauberg 1900, s. 75.
- ⁵ Østergaard 1944 var allerede inde på en lignende tolkning, men uden detaljeret fremlæggelse af dokumentation.
- ⁶ Malmer 1983; Malmer 1997, nr. 727.1924.
- ⁷ Blackburn 1985, s. 109, nr. 12.
- ⁸ Jonsson 1994, s. 226 daterer reform og åbningen af mønten i Ørbæk til cirka 1026/1028. Becker 1981, s. 154 daterer åbningen af Ørbæk cirka 1030 (Becker 1988, s. 125 siger ”senest 1030 og måske allerede ca. 1026/28”) og forestiller sig en ny fase i udmøntningen fra cirka 1040, der skulle have omfattet det meste af produktionen (s. 152 og note 53).
- ⁹ Se fx auktionskataloget over Haubergs samling, København 1929, lots nr. 75-95, 587-591, og kataloget over Bruuns samling, København 1928, nr. 1350, 1498-1518.
- ¹⁰ Se Heijne 2004, s. 146-147, 156, 158, 160, 163, 166 og Moesgaard 2008, s. 146.
- ¹¹ Wiechmann 1996, s. 308-379, fund 17.
- ¹² Wiechmann 1996, s. 375, nr 2422, jfr. Becker 1981, s. 148. Wiechmann 1996, s. 375-377 følger også Becker i dateringen af mange Ørbækmønterne til efter 1040, jfr. Becker 1981, s. 152 og note 53.
- ¹³ Galster 1944.
- ¹⁴ Galster 1962.
- ¹⁵ Hauberg 1900, s. 166, nr. 61; Skaare 1976, s. 152, nr. 95.
- ¹⁶ Tak til Kent Bengtsson, Flemming Ploug og Michael Fornitz for diskussion af Aalborg som møntsted.
- ¹⁷ Tak til Else Roesdahl for inspirerende diskussion af Ørbæk.
- ¹⁸ Møller 1986, s. 24 og fig. 5.
- ¹⁹ Hansen 1988; Jørgensen & Klingenberg 1988; jfr. Møller 1986, s. 26-27; Roesdahl 1986, s. 80-81 og fig. 36.
- ²⁰ Iversen m. fl. 2005, især s.553-563.
- ²¹ Heijne 2012.
- ²² Se Moesgaard 2007, s. 122-123, 141.